

HET BEDRIJFSTERREIN ALS PASPOORT

FOTOCOLLECTIES VAN TWEE BELGISCHE
NAORLOGSE AANNEMERS DOORGELICHT

JELLE ANGILLIS

Aannemers speelden met hun vaklui, professionaliteit en organisatorische kwaliteiten een onmiskenbare rol in de totstandkoming van onze naoorlogse gebouwde omgeving. Terwijl de klassieke (architectuur)historische onderzoekslijn zich voornamelijk focust op de

ontwerper als sturende actor, groeit steeds meer het bewustzijn van de prominente rol die de uitvoerders innemen binnen de praktijk van het bouwen. Architectuurtheoreticus Bruno Latour benadrukte dit toen hij in 2017 stelde dat 'very often models and drawings and the building stand side by side, and are amended and improved simultaneously. Under the pressure of construction, and in front of the eyes of astonished workers and engineers, architects constantly move

▲ 1. Technische dienst of tekenafdeling op de vierde verdieping van het Van Laere-hoofdkantoor in Zwijndrecht. Foto Frank Philippi, 1961 (Vlaams Architectuurinstituut)

back and forth between the building-in-construction and its numerous models and drawings, comparing, correcting and updating them.¹ Binnen de *construction history* verschoof de benadering van de gebouwde omgeving als object naar de opvatting ervan als sociaalhistorisch proces waarin de verschillende bouwactoren een bepalende rol opnemen.² Dit artikel sluit hierbij aan en brengt de identiteit en het profiel van twee Belgische aannemers als casestudy naar de voorgrond. Het ontleedt hun positie, houding en organisatie als vertrekpunt om hun aandeel in de naoorlogse bouwpraktijk beter te begrijpen.

Na de Tweede Wereldoorlog veranderden de verhoudingen binnen de bouwpraktijk aanzienlijk. Politieke besluiten, economische schommelingen en veranderende verhoudingen op de arbeidsmarkt dreven grote en middelgrote bouwbedrijven in de richting van verregaande specialisatie en industrialisatie.³ Deze verschuiving binnen de bouwpraktijk manifesteerde zich aanvankelijk voornamelijk in de Angelsaksische landen en vond vervolgens ingang op het Europese vasteland.⁴ Dit vroeg niet enkel om aanpassingen op het vlak van de bouwactiviteiten. De situatie verhoogde ook de noodzaak tot profilering binnen de bouwindustrie en tot afbakening van een specifieke bedrijfsidentiteit binnen een sector die steeds meer werd gekenmerkt door concurrentie en professionalisering. Recent onderzoek naar de activiteiten van de Belgische aannemer Van Coillie toont bijvoorbeeld hoe de bouwwoede van de jaren vijftig en zestig voor hem talloze professionele uitdagingen met zich meebracht, maar ook hoe hij zelf actief op zoek ging naar een bedrijfsidentiteit en een richting binnen zijn activiteiten. De bouw van het sociaal wooncomplex Ban Eik in Wezenbeek-Oppem (1958-1964) en van acht Belgische kledingfilialen (C&A, 1961-1970) laten zien hoe deze aannemer, naast de architect en de opdrachtgever, bewust streefde naar meer controle over het bouwproces. De gebruikte technieken, vakkennis en uitvoering waren hiervan een afspiegeling, wat de bouwwerf vaak ook tot een vehikel en uithangbord van de merknaam maakte.⁵

Om hun verhouding binnen de Belgische en de internationale bouwpraktijk te kunnen doorgronden, is het niet alleen noodzakelijk om concrete realisaties en technische uitdagingen te analyseren, maar ook om de identiteit van de bedrijven te onderzoeken. Hoe profileerden ze zich als bouwactoren, hoe waren ze georganiseerd en vooral: wie waren ze? Het zijn prangende vragen die tot op vandaag onbeantwoord zijn. Dat de aandacht voor de uitvoerders nog relatief jong is, vormt hiervoor een eerste verklaring. Daarnaast spelen uitdagingen wat betreft het beschikbare bronnenmateriaal een rol.⁶ Aannemersarchieven zijn traditioneel een complex gegeven: ze zijn soms ontoegankelijk omdat ze nog in het bedrijf zelf worden bewaard, vaak

fragmentarisch, of ze ontbreken simpelweg.⁷ Architectuurhistoricus Christine Wall wees ook op de problematische omgang van aannemers met hun archieven bij overname of opdoeking van hun bedrijf.⁸ Daarnaast hebben projectdossiers en bestekteksten vaak een normatief, regulatief en technisch karakter, wat een statische kijk op de bouwpraktijk biedt met een sterke focus op het 'object'. Tegen de achtergrond van een zekere socio-culturele wending in het onderzoeksveld gaan daarom steeds meer stemmen op voor alternatieve onderzoeksmethodes zoals oral history of visuele analyse.⁹ 'To bring the worker back to the long-abandoned building site', zoals architectuurhistoricus Jacob Paskins het stelde, maar in dit geval ook om de identiteit en het professionele profiel van de aannemer te ontleden.¹⁰

Het belangrijkste bronnencorpus voor dit artikel zijn de beeldarchieven van de aannemers Van Coillie uit Oostende (1919-1976) en Van Laere uit Kruibeke (1938-1989), twee vooraanstaande actoren met een aanzienlijk aandeel in de Belgische naoorlogse bouwpraktijk.¹¹ De omvangrijke collecties bestaan uit enkele duizenden bedrijfs- en werffoto's en zijn recent door nazaten van de twee families in bewaring gegeven bij het Vlaams Architectuurinstituut (VAI).¹² De esthetische waarde en de herinneringen die voor beide aannemersfamilies aan het beeldmateriaal waren verbonden, hebben ervoor gezorgd dat het fotomateriaal interne opruimacties binnen de bedrijfsarchieven heeft overleefd. Dit in tegenstelling tot het geschreven archiefmateriaal van voor 2000, dat volledig is verdwenen. Hoewel foto's rijke historische bronnen zijn, en in dit geval dus het enige wat resteert van de bedrijfsarchieven, is de omgang ermee complex. Zo stelde Peter Burke in zijn invloedrijk werk *Eyewitnessing* (2001) dat foto's of beelden geen geïsoleerde en objectieve kijk bieden op de realiteit, maar er veeleer een door de context gekleurde representatie van zijn.¹³ Onder meer de maker, het doelpubliek, de mogelijke opdrachtgever en de reden van opname hebben invloed op wat er in het beeld te zien is.¹⁴ De uit foto's afgeleide informatie in dit artikel is daarom steeds in een historische context geplaatst en geconfronteerd met ander bronnenmateriaal. De historische kadering steunt in de eerste plaats op een serie diepte-interviews met oud-bedrijfsleiders en -werknemers die de auteur in 2020-2023 heeft afgenomen. Beknopte monografieën, publicaties en krantenartikelen over de bedrijven vormen hierop een aanvulling.

Met deze foto's zijn, behalve de activiteiten op de werf, ook de bedrijfsterreinen en -gebouwen uitgebreid in beeld gebracht. Vooral in de jaren zestig en zeventig documenteerden professionele fotografen als Frank Philippi (1921-2010, Antwerpen), Guido Coolens (1930-2000, Antwerpen) en Roland (Oostende) de bedrijven zowel vanuit de lucht als vanaf de grond.

Zo wisten zij door te dringen tot het hart van de bedrijven. Onderzoek van onder meer Inge Bertels, Rika Devos en Stephanie Van de Voorde naar andere bouwactoren toonde hoe de bedrijfsgebouwen van materiaalfabrikant Eternit of een eigen woonhuis van een architect fungeerden als visitekaartje en als kenmerken van een bedrijfsidentiteit.¹⁵ Eternit maakte bij de oprichting van zijn kantoorgebouwen in Kapelle-opden-Bos (1958) veelvuldig gebruik van eigen producten en richtte tentoonstellingsruimtes in op de site. Het geheel werd op die manier een permanente expositie van de diversiteit en kwaliteit van de producten.¹⁶ Anderzijds wijst architectuurhistoricus Amy Thomas in *Women, Work and the Office* (2022) erop hoe kantoor- en werkplaatsinrichtingen in de twintigste eeuw een reflectie waren van de heersende normen en waarden binnen een maatschappij, maar ook binnen een specifiek bedrijf.¹⁷ Onderzoekers binnen uiteenlopende disciplines hebben zich daarom gericht op kantoorinterieurs om organisatorische, bestuurlijke en culturele aspecten van bedrijven te analyseren. Niet zelden zijn foto's hierbij het voornaamste bronnenmateriaal. Florence Le Cam zette bijvoorbeeld een fotoserie van Belgische, Canadese en Franse nieuwsredacties vanaf de negentiende eeuw in om de transformatie van werkruimtes en de informatieproductie binnen de internationale journalistiek beter te begrijpen.¹⁸

Door deze aanpak te spiegelen naar aannemers worden hun bedrijfsterreinen en de bijhorende gebouwen als het ware het kloppende hart van de firma's. Daarmee rijst de vraag in welke mate bedrijfsterrein en -gebouwen hun identiteit en bedrijfsstrategie uitdroegen en in welke mate ze als intern en extern communicatiemiddel kunnen worden gezien. Aan de hand van de studie van het bewaarde fotomateriaal analyseert dit artikel de bedrijfsterreinen en -gebouwen van beide aannemers. Om meer te weten te komen over hun organisatie en positie binnen de bouwpraktijk wordt gekeken naar de inplanting van het terrein en de indeling, functionaliteit en vormtaal van de bedrijfsgebouwen. Vervolgens worden enkele bedrijfsinterieurs van de firma Van Laere belicht. Daarbij wordt geanalyseerd hoe de inrichting een weerspiegeling kan zijn van de bedrijfsidentiteit.

KLOPPEND HART VAN HET BEDRIJF

Beide onderzochte aannemers hadden hun wortels in de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog. Oostenenaar Jérôme Van Coillie (1892-1944) en Kruikebeke naar Leopold Van Laere (1880-1946) startten in 1919 allebei een eenmanszaak. In het interbellum breidden zij hun activiteiten geleidelijk uit en aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was de tweede generatie aan zet. Jérôme Van Coillie overleed tijdens de oorlog aan een ziekte, waarna zijn weduwe Bertha Van Belleghem (1892-1963) met ondersteuning van haar drie

zonen Victor (1915-1993), René (1920-2001) en Jan (1922-1999) de bouwactiviteiten voortzette. Als respectievelijk ingenieur-architect, doctor in de economie en jurist namen ze elk een specifieke tak van de bedrijfsleiding op zich.¹⁹ Kort na de oorlog overleed in Kruikebeke ook Leopold Van Laere. Zijn vijf zonen, Albert (1907-1969), Florimond (1909-1980), Gérard (1911-1999), Réne (1913-1973) en Léon (1919-2018), die sinds 1938 vennoot waren in de firma, namen de leiding over. Florimond, opgeleid als architect, werd bedrijfsleider en zijn broers bekleedden directiefuncties of traden op als werfleider.²⁰ Van Coillie en Van Laere waren in het eerste decennium na de oorlog nog gevestigd in de woonkernen van respectievelijk Oostende en Kruikebeke, waar zij kleinschalig waren begonnen en over een beperkt bedrijfsterrein beschikten.

De geleidelijke industrialisatie, mechanisering en hoge investeringen van de bouwsector na de oorlog leidden vanaf begin jaren zestig bij de aannemers tot specialisatie en reorganisatie.²¹ Van Coillie richtte zich voornamelijk op bouwen in beton en de drie broers maakten van constructies in zichtbeton hun handelsmerk. Eind jaren vijftig breidde de firma uit met zusterbedrijf IPAN, gespecialiseerd in binnenafwerking.²² Bij Van Laere bleven woning- en utiliteitsbouw tot de activiteiten behoren, maar in de jaren zestig en zeventig kwam de focus steeds meer te liggen op burgerlijke bouwkunde en waterwerken.

Deze ontwikkelingen hadden ook invloed op de bedrijfsterreinen. De toenemende schaal van de projecten bracht de aankoop van diverse bouwplaatsmachines en -uitrusting met zich mee. Zo veranderde niet enkel de organisatie van de werf, maar werd ook omvangrijke opslagruimte voor onderhoud of stockage noodzakelijk. Wat betreft de interne organisatie deden nieuwe diensten en functies hun intrede in het bouwbedrijf. De uitbouw van technische diensten, secretariaat en een eigen sociale dienst leidde, vanuit een algemene bureaucratisering van het werk, tot een groeiende behoefte aan kantoorruimte. Daarom zochten beide firma's al in de loop van de jaren vijftig naar geschikte terreinen om hun hoofdvestiging verder te ontplooiën. Die vonden ze langs belangrijke uitvalswegen net buiten de stadscentra van hun toenmalige vestigingsplaatsen. Van Laere bouwde tussen begin jaren vijftig en midden jaren zeventig een locatie uit in het naburige Zwijndrecht (toen nog Burcht), net naast de haast gelijktijdig aangelegde E3, vandaag bekend als de snelweg E17 tussen Antwerpen en Gent. Van Coillie bleef op grondgebied Oostende en richtte gedurende de jaren zestig in verschillende fases nieuwe bedrijfsgebouwen op, zoals de IPAN-werkplaats (1959, met uitbreidingen in 1960 en 1969) en een nieuw kantoorgebouw (1962 en 1965).

2. Van Coillie-bedrijfsterrein aan de Torhoutsesteenweg in Oostende gezien vanuit het zuiden met in de linkerhoek woningen.
Foto Aero Survey, juni 1969 (Vlaams Architectuurinstituut)

VORMENTAAL EN BOUWTECHNIEK

In juni 1969 documenteerde een vliegtuig van lucht-opnamebedrijf Aero Survey het nieuwe bedrijfsterrein van Van Coillie (afb. 2). Wat betreft organisatie en indeling vallen twee dingen op. Op het terrein zijn slechts beperkt werfuitrusting, machines en ruwbouwmaterialen opgeslagen, en de omvangrijke IPAN-werkplaats neemt een centrale en overheersende positie in en bestrijkt zo het grootste deel van de bedrijfsoppervlakte (3.500 m²). Een eerste verklaring voor deze terreinindeling is te vinden bij de geografische spreiding van de bouwprojecten. Hoewel Van Coillie in het uiterste westen van België was gevestigd, ontplooidde het zijn activiteiten in het hele land. Veel Belgische stadscentra ondergingen in de drie decennia na de oorlog een aanzienlijke transformatie en expansie, waarop deze aannemer bewust inspeelde. In de Brusselse en Antwerpse agglomeraties had Van Coillie meerdere werven, waarbij er een nauwe opeenvolging van de activiteiten bestond. Dit doet vermoeden dat een deel van het materieel van werf naar werf verhuisde en alleszins

niet in Oostende werd opgeslagen.²³ Een soortgelijke mobiliteit gold ook voor een groot deel van de medewerkers. Tot ongeveer begin jaren zeventig was het voor hen gebruikelijk om de werkweek door te brengen op de bouwplaats of in logementen in de buurt en slechts één of twee dagen per week naar huis te keren.²⁴ Van Coillie kon daarom zijn logistieke uitdagingen strategisch beperken en het bedrijfsterrein een gerichte indeling geven.

De IPAN-werkplaats was in verschillende fases opgetrokken en huisde afzonderlijke afdelingen voor de afwerkingsfase. De schrijnwerkerij ontfermde zich over de productie van ramen, deuren en kasten. In nauwe samenwerking met de metaalafdeling, schilders en stoffenbekleders ontwikkelde IPAN ook een haast industriële assemblagelijijn voor het intern ontworpen systeem voor verplaatsbare wanden. Voorraden hout en metaal, die zich in zes opslagplaatsen achteraan het terrein bevonden, voedden deze activiteiten.²⁵ De terreinindeling strookt met de richting die Van Coillie vanaf begin jaren zestig insloeg door (grootschalige)

sleutelklare projecten aan te bieden, met een zo groot mogelijke territoriale ongebondenheid. Met een eigen afwerkingsafdeling kon het bedrijf bovendien een groot deel van het bouwproces zelf controleren, wat de activiteiten minder afhankelijk maakte van – meestal plaatselijke – onderaannemers of materiaalleveranciers.

De gebouwen van de IPAN-werkplaats en van de kantoren, die in het gelijkvloerse complex parallel met de rijweg waren gesitueerd, hadden niet alleen een puur functionele opzet. Volgens bedrijfsleider Jan Van Coillie waren deze faciliteiten ‘zoals men wel kon verwachten van een op de toekomst gericht bedrijf, gebouwd volgens de allernieuwste opvattingen inzake architectuur en bouwtechniek’, wat ze ook een representatieve waarde meegaf.²⁶ Naar ontwerp van bevriend architect Walter Bresseleers (1927-1980) was de binneninrichting van de twee complexen volledig modulair en opgetrokken in het eigen wand-en-plafondmodulesysteem. Ook de buitengevels van de IPAN-werkplaats bestonden uit demonteerbare panelen

waarvan het onderste deel beglaasd was. ‘Door de overvloedige beglazing in het onderste deel van de gevels kunnen de arbeiders zich tijdens hun dagelijkse werkzaamheden laten inspireren door de schoonheid van het omringende landschap’, aldus Bresseleers.²⁷ De opvallende dakconstructie was opgebouwd uit trechtervormige, vierkante basiselementen van gewapend beton die tegelijk als waterafvoer fungeerden. Deze elementen, elk met een zijde van 5,5 meter, waren overal omringd door grote kunststof lichtkoepels in een stalen frame. Volgens Jan Van Coillie moest dit de werknemers ‘een gevoel van licht en ruimte’ geven. Hiermee wilde de bedrijfsleiding zich voor de medewerkers profileren en een eigen bedrijfscultuur concretiseren (afb. 3).²⁸ Vanaf de straat gezien vormden deze twee complexen door hun inplanting een coherent geheel van staal, glas en gewapend zichtbeton. Dit typeerde het karakter van hun activiteiten en weerspiegelde de vooruitstrevende aanpak van het bedrijf inzake bouwtechniek en arbeidsorganisatie naar de buitenwereld (afb. 4).

3. De metaalafdeling in de IPAN-werkplaats in Oostende met links de verfspuitcabine in verplaatsbare wanden.
Foto Roland, ca. 1969 (Vlaams Architectuurinstituut)

4. Het IPAN-kantoor, dat enkele jaren nadien ook de volledige Van Coillie hoofdzetel zouden huisvesten, en links de IPAN-werkplaats, gezien vanaf de Torhoutsesteenweg in Oostende. Foto Les Frères Haine, ca. 1964 (Vlaams Architectuurinstituut)

5. Genodigden tijdens een rondleiding in de IPAN-werkplaats in Oostende op 2 augustus 1969.

Foto Francis Haine (Vlaams Architectuurinstituut)

6. Van links naar rechts Victor, Jan en René Van Coillie, in gezelschap van minister Louis Major op 2 augustus 1969.

Foto Francis Haine (Vlaams Architectuurinstituut)

7. Van Laere-bedrijfsterrein aan de Antwerpsesteenweg in Zwijndrecht gezien vanuit het noordoosten met rechtsonder woningen. Foto Aero Survey, 24 november 1970 (Vlaams Architectuurinstituut)

Het is daarom niet verrassend dat de festiviteiten rond hun vijftigjarig bestaan op 2 augustus 1969 vooral in de IPAN-werkplaats plaatsvonden. Verschillende foto's getuigen van rondleidingen voor genodigden door het complex, als vorm van doelbewuste beeldvorming (afb. 5). Met deze viering wilde Van Coillie naar eigen zeggen 'haar ernst en betrouwbaarheid, haar gelijkheid en haar faam' benadrukken.²⁹ Een terugkerend thema in deze fotoreeks is de representatie van de nauwe (zaken)relaties. In de naoorlogse periode speelden relaties, afspraken en naamsbekendheid een belangrijke rol in het succes van bouwbedrijven. Zo zijn de broers Van Coillie voor deze gelegenheid gefotografeerd met de befaamde politicus Louis Major (1902-1985) (afb. 6). Het feit dat de drie broers in één beeld te zien zijn en hun statige houding en expressie zeggen veel over de waarde die ze aan dit fotomoment met Major toeschreven. Major was minister van Arbeid en Tewerkstelling, een van de prominente figuren van de socialistische vakbond en geboren in Oostende, waar de firma was gevestigd: drie belangrijke elementen voor de organisatie van de aannemer en de band van het bedrijf met zijn omgeving.

BEDRIJVIGHEID EN CONTROLE

Een luchtfoto van het Van Laere-terrein, eveneens door Aero Survey, toont in vergelijking met die van Van Coillie een opvallend ander beeld (afb. 7). We zien diverse werkplaatsen en constructies die onderling sterk

verschillen in ontwerp, vormgeving en grootte. Daarnaast zijn ook de aanzienlijke hoeveelheden bouwmaterieel op het terrein en de centrale positie van het kantoorcomplex opmerkelijk. Naast hun betrokkenheid bij de bouw van een grootschalig sociaal wooncomplex op het Antwerpse Kiel (1955-1958), militaire bouwwerken zoals het kamp van Stockem (1951-1952) en wegenwerken aan de snelweg E3 (1969-1973), brak voor Van Laere vanaf medio jaren zestig een periode aan waarin het bedrijf zich op burgerlijke bouwkunde ging richten. Hiervoor waren zware investeringen in gespecialiseerde uitrusting nodig. Het bedrijf wilde het constructieproces zoveel mogelijk in eigen uitvoering houden, wat een uitzonderlijke strategie was in een tijd waarin aannemers steeds meer onderaanneming invoerden.³⁰ Bovendien koos Van Laere ervoor om, naast voornoemde specialisatie, ook de bouw van kantoren en grootschalige wooncomplexen in het aanbod te behouden. Dit maakte het bedrijfsprofiel, het machinepark en de interne organisatie heel divers, wat zich ook aftekende op het bedrijfsterrein. Van Laere beschikte tot aan de overname in 1989 bijvoorbeeld over een eigen assemblage-afdeling voor metaalconstructies, onderhoudsloodsen voor groot materieel en een betoncentrale, een loodgieterij, een schildersafdeling en een autogarage.³¹

Anders dan bij Van Coillie was de relatief centrale ligging in het land en de grote geografische spreiding van de bouwerven. Zwijndrecht bevindt zich op ongeveer

8. Hoofdkantoor Van Laere in Zwijndrecht (1960-1961).
Foto Frank Philippi (Vlaams Architectuurinstituut)

tien kilometer van Antwerpen, waar Van Laere vanaf de late jaren zestig een grote rol speelde in de groot-schalige expansieplannen voor de havenfaciliteiten van het stadsbestuur. Naast de ligging was ook de bereikbaarheid van het terrein in het voordeel van Van Laere. De E3, een van de belangrijkste verkeersaders van het land, maakte een snelle verbinding met verschillende provincies mogelijk. Terwijl het Van Coillie-terrein in die zin eerder een gecentraliseerde administratieve en een productieve functie op afstand had (IPAN), fungeerde het Van Laere-terrein meer als rechtstreekse uitvalsbasis op relatief korte afstand van de bouwactiviteiten. De diverse activiteiten, het ruime machinepark en een nauwere verbinding met de omringende werven kunnen daarom verklarende factoren zijn voor zowel de terreininrichting als de grote hoeveelheden werfuitrusting.

Een opvallende overeenkomst met het Van Coillie-terrein is echter de aanwezigheid van woonhuizen op de site (afb. 2 en 7). Deze contrasteren sterk met de zakelijke architectuur van de omringende utiliteitsgebouwen. Ze wijzen op permanente bewoners met een nauwe link met het bedrijf, die er dus ook in hun privéleven mee zijn verbonden. Uit interviews bleek dat er, naast een permanente conciërge, voornamelijk medewerkers woonden die een kaderfunctie uitoefenden of een sleutelfunctie vervulden op de werkvloer.³² De drie woonhuizen op het Van Coillie-terrein waren gelijktijdig met de IPAN-werkplaats opgetrokken om 'chefs d'atelier et contre-maîtres' of voormannen te huisvesten.³³ Naast de voordelen van permanentie op de site

en van een gewaarborgd huurinkomen voor het bedrijf, leverde dit ook een strategisch pluspunt op. In de context van het heersend tekort aan geschoold personeel in de Belgische bouwsector in de jaren vijftig en zestig wisten de bedrijven zo belangrijke krachten aan het bedrijf te binden en de interne organisatie in zekere mate veilig te stellen.³⁴

Midden in dit geheel van woon- en utiliteitsbouw in Zwijndrecht stond het kantoorgebouw, gerealiseerd in het begin van de jaren zestig. Het gebouw was opgetrokken in een neutrale, zakelijke architectuur, met bovenop de naam Van Laere als een opzichtige stempel in het landschap (afb. 8). Tot dan waren de hoofdvestiging en bijhorende afdelingen van het bedrijf nog in Kruibekke gevestigd. Het was vooral de functionaliteit van het gebouw die de nieuwe, moderne organisatie moest weerspiegelen. Er was onder meer een eigen archief in ondergebracht, een secretariaat, technische dienst, teken- en reproductieafdeling, moderne vergaderzaal en directiekantoren op de derde verdieping.³⁵ Door zijn centrale ligging en hoge raampartijen rondom leek het gebouw als het ware controle uit te oefenen op de omringende site. Een oud-medewerker bevestigde deze situatie door te stellen dat er steeds een gevoel van toezicht bestond, waar je je ook bevond op het terrein.³⁶ Bezoekers, potentiële klanten en zakenrelaties moesten zich een weg banen langs de werkplaatsen, werfuitrusting en interne bedrijvigheid om het Van Laere hoofdkwartier te bereiken. Deze onderdompeling in de bedrijfswerking demonstreerde de omvang, de mogelijkheden en het vakmanschap van

9. Foto's gemaakt tijdens de publieke inhuldiging van het Van Laere-hoofdkantoor in Zwijndrecht in 1961, met een receptie in de entree en een bezichtiging van het bureau van bestuurder Florimond Van Laere onder leiding van onder andere René Van Laere. Foto's Frank Philippi (Vlaams Architectuuristituut)

10. De entree van het Van Laere-hoofdkantoor in Zwijndrecht, zijaanzicht. Foto Frank Philippi, 1961 (Vlaams Architectuurinstituut)

de aannemer. Dit stond in scherp contrast tot de Van Coillie-bedrijfsgebouwen, waar veeleer de vormtaal en bouwtechnieken van de architectuur als uithangbord fungeerden.

Ten slotte is ook het interne gebruik van de foto's en de representatieve waarde die Van Coillie en Van Laere hieraan toeschreven opmerkelijk. Nadat Aero Survey tussen 1968 en 1970 het Belgische grondgebied systematisch vanuit de lucht had gedocumenteerd, kregen in beeld gebrachte bedrijven de kans om fotoreeksen aan te kopen. Zowel Van Coillie als Van Laere ging hierop in en gebruikte de foto's als visueel communicatiemiddel. De archiefphoto's worden zo objecten en krijgen hierdoor een 'driedimensionale' betekenis. Niet enkel wat is afgebeeld kan in die zin informatie verschaffen over het bedrijf, maar ook de materialiteit van het object zelf (de foto) en het gelaagde belang dat er in het gebruik door de betrokkenen aan is gegeven.³⁷ Van Coillie nam de luchtfoto bijvoorbeeld op in de jubileumpublicatie *50 jaar bouwen – dynamisch en merkwaardig*, gespreid over twee volledige pagina's om de omvang van de firma te demonstreren. Van Laere gebruikte het beeld op wenskaarten, die vermoedelijk eind 1970 naar zowel medewerkers als partners zijn verstuurd. Hiermee probeerden ze niet enkel hun rela-

ties te onderhouden, maar zetten ze het beeldmateriaal ook in om hun organisatorische expansie in de kijker te zetten.

FAMILIEBANDEN EN BEDRIJFSSTRATEGIE

Naast de bedrijfsterreinen vormden ook de hoofdvestiging en de bijhorende kantoorinterieurs een onderwerp voor de lens. Het nieuwe Van Laere-hoofdkantoor werd uitgebreid in beeld gebracht (afb. 8). Dit gebeurde na de definitieve oplevering in 1961, en voorafgaand aan de publieke opening waarbij prominenten en zakenrelaties van Van Laere waren uitgenodigd (afb. 9). Frank Philippi, een Antwerpse fotograaf die Van Laere veelvuldig inhuurde, was verantwoordelijk voor deze reportage. Het hoge enceneringsgehalte van de foto's in combinatie met de zichtbaarheid die Van Laere aan de beelden gaf, maakt ze tot waardevolle visuele bronnen voor de studie van de constructie van de identiteit van het bedrijf. De ruimtes en hun inrichting documenteren de interne organisatie van het bedrijf. De externe beeldvorming en profilering die Van Laere ermee voor ogen had, toont hoe het bedrijf door zakenrelaties en door het brede publiek gezien wilde worden.

Een eerste ruimte die Philippi op beeld vastlegde, was de ruime en lichte entree (afb. 10). Bezoekers deden

11. De Antwerpse Politietoren uitgevoerd in mozaïek in de voormalige entree van het Van Laere-hoofdkantoor in Zwijndrecht. In maart 2023 verhuisde Van Laere naar een nieuwe locatie, waardoor het gebouw momenteel verlaten is. Foto auteur

hier een eerste indruk op van het bedrijf en daar was de familie Van Laere zich duidelijk van bewust. Fraaie mozaïektegels versieren de pilasters en accentueren de verdiepingsovergangen. Drie lederen sofa's en boeket bloemen geven de ruimte een gemoedelijke sfeer. Wat opvalt zijn de talrijke foto's van afgewerkte projecten die de met wandtegels beklede muren sieren. Van Laere claimde hiermee zijn aandeel in de totstandkoming van deze complexen en liet dit de bezoeker ook duidelijk zien. Vooral de in mozaïek vervaardigde afbeelding van de Antwerpse Politietoren (gebouwd 1958-1967) fungeerde in deze ruimte als blikvanger (afb. 11). Dit prestigieuze project naar ontwerp van Renaat Braem kan worden gezien als een van de meest vooraanstaande toonbeelden van de maatschappijvisie en stedenbouwkundige overtuigingen van het toenmalige stadsbestuur. De betrokkenheid van aannemer Van Laere bij dit bekende project kan daarom hebben gefungeerd als consolidatie van naam en faam. Een opvallend gegeven is dat enkel de afgewerkte producten worden getoond, en niet de constructiefase waarin Van Laere de hoofdrolspeler was. In deze keuze kan een impliciete vorm van automatische verzekering gelezen worden voor de succesvolle voltooiing van de werken, eenmaal overgeleverd aan de knowhow van de aannemer.

De plaats waar de besluitvorming over de bouwprojecten plaatsvond, was de nieuwe vergaderzaal op de derde verdieping (afb. 12). Hier werden belangrijke zakenrelaties ontvangen en nam de directie beslissingen over de toekomst van het bedrijf. Deze belangrijke functie komt tot uiting in de zakelijke inrichting van de ruimte, die binnen het bedrijf bekendstond als 'de ridderzaal'.³⁸ Het geheel is sober en weinig gedecoreerd, maar het statige portret van de in 1946 overleden stichter Leopold Van Laere neemt een prominente plaats in. Uit organisatiestudies blijkt dat de oprichtingsfase van cruciaal belang is voor de identiteitsvorming van bedrijven, waarbij de stichters hun persoonlijke waarden en ideeën overdragen aan de organisatie.³⁹ Zo zien we vaak een streven om deze waarden en ideeën, maar ook de onderliggende historische referenties te visualiseren als een vorm van authenticiteit waarbij de succesgeschiedenis van het bedrijf samenvalt met de specifieke aanpak van de stichter en de familienaam. Eric Guthey en Brad Jackson stellen dat 'this quest [...] helps explain the proliferation of photographs of top management figures, who often come to represent their organizations not just in a managerial sense, but also in an iconic one', wat ook de locatiekeuze voor deze beeltenis van Van Laere senior kan verklaren.⁴⁰ De nauwe verwevenheid tussen de familiebanden en het bedrijf is hierbij een versterkende factor.⁴¹ Sinds de oprichting van de vennootschap in 1938 mochten enkel mannelijke familieleden een directeursfunctie bekleden. Daarnaast werden de

12. De vergaderzaal in het Van Laere-hoofdkantoor in Zwijndrecht. Foto Frank Philippi, 1961 (Vlaams Architectuurinstituut)

13. Bureau van bestuurder Florimond Van Laere in het Van Laere-hoofdkantoor in Zwijndrecht. Foto Frank Philippi, 1961 (Vlaams Architectuurinstituut)

14. Bureau van technisch directeur Harry Steegmans in het Van Laere-hoofdkantoor in Zwijndrecht. Foto Frank Philippi, 1961 (Vlaams Architectuurinstituut)

15. Directiebureau van een lid van de familie Van Laere in het hoofdkantoor in Zwijndrecht. Foto Frank Philippi, 1961 (Vlaams Architectuurinstituut)

tweede en vooral de derde generatie Van Laere verondersteld een studierichting te kiezen die het bedrijf ten goede zou komen. Hiermee probeerde men de familie als kaderleden in alle takken van het bedrijf te plaatsen en zodoende controle over de operaties te houden.⁴² Binnen de firma bestond hierdoor een sterke padafhankelijkheid inzake bedrijfsstrategie, wat een vaak terugkomend gegeven is in familiebedrijven.⁴³ Van Laere hield zoveel mogelijk stappen van het bouwproces binnenshuis, wat tot aanzienlijke investeringen leidde en de prijzen opdreef. In combinatie met een te sterke versnippering van de aandelenportefeuille onder de 'kritieke' derde generatie Van Laere zou dit medio jaren tachtig leiden tot een zwakke concurrentiepositie, en in 1989 tot een volledige exit van de familie uit het bedrijf.

Philippi fotografeerde ook de directiekantoren op de derde verdieping. Een daarvan is dat van Florimond Van Laere, die vanaf de dood van zijn vader in 1946 tot 1976 bedrijfsleider van de firma was (afb. 13). De ruimte heeft een opvallend huiselijk karakter, met naast het statige bureaumeubel een volledig ingericht salon en de nodige inkleuring door bloemen en planten. Een jachttrofee aan de muur verwijst naar zijn passie voor de jacht en heeft een opmerkelijk prominente plaats in de ruimte. Deze bewuste personalisatie van het kan-

toor kan opnieuw worden gezien als een afgeleide van de sterke en haast onwrikbare band die bestond tussen de Van Laere-familie, de bedrijfsleiding en de firma. Anderzijds duidt het ook op een accentuering van de evoluerende sociale status van de aannemer en de privileges die daaraan waren verbonden. Waar de aannemer in de eerste helft van de twintigste eeuw vaak nog zelf aan de werf was gekluisterd, was hij nu een zakenman in keurig maatpak met dito bureau.

De enige persoon die als niet-familielid een directeursfunctie binnen Van Laere bekleedde, was Harry Steegmans (1919-2001), technisch directeur en rechterhand van de bedrijfsleider. Van Laere had deze ex-legerofficier in de late jaren veertig leren kennen toen ze werken uitvoerden in opdracht van het Belgisch leger. Ook zijn kantoor werd gefotografeerd door Frank Philippi (afb. 14). Twee cocktailzetels en een kleine tafel bieden er plaats voor informele gesprekken, maar het bureaumeubel domineert de ruimte. In vergelijking met het hierboven besproken Van Laere-kantoor doet dit bureau eerder zakelijk aan en toont het de dagelijkse attributen van kantoorwerk. De professionele persoonlijkheid van Steegmans kan hier mogelijk een aandeel in hebben gehad. De oud-archivaris binnen Van Laere omschreef de man als een workaholic met een bijzonder karakter die door zijn kennis en pro-

16. Directiebureau van een lid van de familie Van Laere in het hoofdkantoor in Zwijndrecht. Foto Frank Philippi, 1961 (Vlaams Architectuurinstituut)

17. Administratie-afdeling op de tweede verdieping van het Van Laere-hoofdkantoor in Zwijndrecht, foto Frank Philippi, 1961 (Vlaams Architectuurinstituut)

fessionaliteit veel aanzien genoot binnen het bedrijf. Eind jaren zeventig was hij de spilfiguur die het bedrijf in de richting van verdere specialisatie en een nieuwe bedrijfsstrategie probeerde te sturen, wat leidde tot een conflict met Florimond Van Laere als vertegenwoordiger van de familie.⁴⁴ Ondanks het strakke karakter van de ruimte wijzen de geborduurde initialen 'HS' op de bureaustoel toch op een sterke personalisatie. Deze details geven het geheel niet enkel een haast royaal uiterlijk, maar kunnen door de zichtbare benadrukking van de leidersposities ook wijzen op een sterk ingebedde paternalistische bedrijfsstructuur.

Een blik in twee kantoorruimtes van andere Van Laere-kaderleden accentueert eveneens de hiërarchische structuur binnen het bedrijf (afb. 15 en 16). Ook deze ruimtes zijn subtiel gepersonaliseerd, maar wel in mindere mate dan de bureaus van de twee bestuurders. Het meubilair is hier eerder modern en de decoratiestukken hebben ook een directe link met het bedrijf. Het diploma op de kantoorkast is in die zin een toonbeeld van professionaliteit. De wisselbeker eraan naast was een trofee die de Van Laere-bedrijfsvoetbal-

ploeg in de wacht had gesleept. De afbeelding aan de muur is opnieuw een project dat door de firma was gerealiseerd. Ook opvallend is het gestandaardiseerde meubilair waarmee de bureaus zijn uitgerust. In tegenstelling tot de statige bureaumeubelen van de bestuurders lijken deze inrichtingen rechtstreeks afkomstig uit een catalogus.

Standaardisatie en rationalisatie zijn termen die ook van toepassing zijn op de inrichting van de tweede en vierde verdieping, waar het grootste gedeelte van de bedienden werkte. Deze foto's van Philippi bieden een kijk op het bureaucratische hart van het bedrijf dat, kenmerkend voor die tijd, opvallend mannelijk was ingevuld. Zowel de administratie als de technische dienst hebben open werkvloeren met de afdelingshoofden centraal in de kantoorruimtes voor toezicht (afb. 17 en 1). De werkruimtes van afdelingshoofden en werknemers zijn akoestisch gescheiden. Beide verdiepingen hebben een planmatige en functionele invulling, waar weinig of geen plaats is voor personalisatie of decoratie. Grote ramen zorgen voor overvloedig daglicht en het dubbele raamkader beschermt tegen

akoestische hinder van buitenaf en tempert weersinvloeden, maar houdt ventilatie mogelijk. De medewerkers gaan daardoor als het ware op in de strak afgelijnde organisatie, zoals Van Laere zichzelf via deze fotoreeks wilde afficheren. Naar tayloristisch model straalt deze ruimte efficiëntie, structuur en doeltreffendheid uit, wat het moderne en op industriële principes gestoelde bouwbedrijf moest representeren.⁴⁵

CONCLUSIE

Een gelaagde analyse van het fotomateriaal laat zien hoe zowel het terrein als de exterieurs en interieurs van de gebouwen de identiteit en het profiel van de aannemers uitdroegen. Anders dan bij oudere gebouwen, waar vaak improvisatie en een pragmatische ruimtelijke organisatie troef waren, werd de visie van de bedrijven volop in de nieuwe terreinen vertaald. Die bedrijfsterreinen geven daarom niet enkel informatie prijs over de omvang en organisatie van de bouwfirma's, maar ook over hun strategie en gewenste identiteit. De schaal en de ligging en het ontwerp van bepaalde bedrijfsgebouwen waren een afspiegeling

van de richting die ze als bouwbedrijf wilden inslaan, de positie die ze binnen de bouwpraktijk wilden innemen en van de bedrijfstakken waarin zij de grootste investeringen deden. Zo fungeerde het bedrijfsterrein met bedrijfsgebouwen zoals de IPAN-werkplaats als visitekaartje van de aannemer. Omwille van de architecturale kwaliteiten en de functies die ze uitdroegen, werden ze door het bedrijf als verpersoonlijking van hun vakmanschap en als teken van hun vooruitstrevende aard gezien. Ook de bedrijvigheid en de schaal van het terrein op zich konden hierbij, zoals bij Van Laere, een representatieve boodschap uitdragen.

Het interieur van het Van Laere-hoofdgebouw was betekenisvol op twee niveaus. Enerzijds werd aan de hand van de fotoreportage het bedrijfsimago expliciet, zoals de bedrijven dat van zichzelf wensten uit te dragen. Anderzijds toonde de gelaagde analyse van de foto's ook hoe er een sterke individuele bedrijfsidentiteit schuilging in de indeling en de kantooruitrusting. De ruimtes ademden een sterk hiërarchische structuur die was ingebed in de nauwe verwevenheid tussen het bedrijf en de visie van de familie Van Laere.

Tradities en naamsbekendheid van de familie waren een middel om de waardering als bouwactor te bekrachtigen, maar het deed hen ook vasthouden aan een rigide bedrijfsstrategie. Naast deze inbedding werd vooral duidelijk dat de evolutie in de bouwsector aannemers steeds verder in de richting van een professioneel management en industriële bedrijfsorganisatie loodste, wat zich vertaalde in de steeds omvangrij-

kere werven en in de interne organisatie.

Een laatste bevinding uit deze twee analyses is de grote diversiteit die deze naoorlogse bouwactoren kenmerkt. Een kritische en biografische schets op het vlak van activiteiten, profiel en identiteit is daarom noodzakelijk, als vertrekpunt voor een ontleding van hun positie en rol binnen de (inter)nationale naoorlogse bouwpraktijk.

NOTEN

- 1 B. Latour en A. Yaneva, 'Give Me a Gun and I Will Make All Buildings Move. An ANT's View of Architecture', *Ardeth* 8 (2017) 1, 107.
- 2 Zie onder meer de these van Antoine Picon, die erop wees dat de praktijk van het bouwen niet enkel een technische constructie is maar ook een sociale constructie, wat invloedrijk was binnen het onderzoeksveld: A. Picon, 'Construction history. Between technological and cultural history', *Construction History* 21 (2006), 5-19.
- 3 P. Lombaerde, *Bouwen is leven, leven is bouwen*, Brussel 1996, 8-147.
- 4 Zie bijvoorbeeld het werk van Christine Wall over de veranderende verhoudingen tussen ontwerpers en uitvoerders in de Britse naoorlogse context: C. Wall, *An architecture of parts. Architects, building workers and industrialisation in Britain 1940-1970*, Londen/New York 2013.
- 5 J. Angillis, S. Van de Voorde en I. Bertels, 'Building a profile? Belgian general contractor Van Coillie and its construction activities in the 1960s', in: J. Campbell (red.) *Studies in Construction History. The Proceedings of the Tenth Annual Conference of the Construction History Society*, Cambridge 2023.
- 6 S. De Caigny, E. Buyst en C. Vancoppenolle, 'Heuristisch en methode. De (on) mogelijkheid van bedrijfsgeschiedenis in België, 19de-20ste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 33 (2003) 3-4, 319-356.
- 7 J. Dobbels, 'Aannemersarchieven onder de loep. Analyse van de bruikbaarheid voor de erfgoedsector', *M&L. Monumenten, Landschappen en Archeologie* 38 (2020) 1, 4-26.
- 8 C. Wall, 'Recording the "building world". How oral history transforms construction history', in: J. Campbell e.a., *The First Construction History Society Conference & Annual General Meeting*, Cambridge 2014, 435-444.
- 9 Zie in verband met *Oral History* bijvoorbeeld: J. Gosseye, N. Stead en D. Van der Plaats (red.), *Speaking of buildings. Oral history in architectural research*, New York 2019. Zie in verband met visuele analyse bijvoorbeeld: M. Chrimes, *Civil engineering, 1839-1889. A photographic history*, New Hampshire 1992; G. Delhumeau (red.), *Le béton en représentation. La mémoire photographique de l'entreprise Hennebique, 1890-1930*, Parijs 1993; A. Presland, *Picturing Construction, Constructing Identities. The Photographic Archive of John Laing & Son Ltd* (doctoraatsthesis), Londen 2023.
- 10 J. Paskins, 'Constructing Work. Politics, society and architectural history on the Paris building site', in: D.J. Sage en C. Vitry (red.), *Societies under construction. Geographies, sociologies and histories of building*, Cham 2018, 105.
- 11 Pvbva Van Coillie was in 1976 genoodzaakt het faillissement aan te vragen na een jarenlang dispuut met de Belgische fiscus. NV Van Laere werd in 1989 overgenomen door Groep Ackermans & van Haaren. Momenteel is Van Laere ondergebracht bij het AvH-dochterbedrijf CFE Contracting. Kort na de overname in 1989 verlieten vrijwel alle Van Laere-familieleden het bedrijf.
- 12 Vlaams Architectuurinstituut, Archief Van Coillie, V.R. en J., ref. BE/653717/0123-VC; Vlaams Architectuurinstituut, Beeldarchief van bouwbedrijf Van Laere, ref. BE/653717/0189-VLA; zie ook: J. Angillis 'The post-war construction site in photographs. The photographic collection of the Belgian contractor firm Van Laere (°1938)', in: J. Mascarenhas-Mateus (red.), *History of construction cultures*, Leiden 2021, 447-457.
- 13 P. Burke, *Eyewitnessing. The uses of images as historical evidence*, New York 2008, 14-15.
- 14 G. Rose, *Visual methodologies. An introduction to researching with visual materials*, Londen 2016.
- 15 S. Van de Voorde en R. Devos, 'Businesscard buildings. Corporate architecture and promotional strategies in buildings and projects for Eternit in Belgium (1955-75)', in I. Wouters e.a. (red.), *Building Knowledge, Constructing Histories*, 2 vols., Londen 2018; L. Raaffels e.a., 'Visitkaartjes in steen, hout en beton. De eigen woning van de architect als commercieel instrument', *Bulletin KNOB* 119 (2020) 2, 1-22.
- 16 Van de Voorde en Devos 2018 (noot 15), 1308-9.
- 17 A. Thomas, 'Women, work and the office', in: M. Bovens (red.), *De toekomst van het (samen) werken. Advies over de kantoorportefeuille van de rijksoverheid*, [Den Haag] 2022, 28-31.
- 18 F. Le Cam, 'Photographs of newsrooms. From the printing house to open space offices. Analyzing the transformation of workspaces and information production', *Journalism* 16 (2015) 1, 134-152.
- 19 J. Van Coillie, *De zaak Van Coillie. Een schitterende Fiscale Blunder*, Tielt 1998, 1-43.
- 20 H. Beyers, 'Bezoek aan Algemene aannemingen "Van Laere" p.v.b.a.', *Interimkantoor voor de 3e leeftijd*, april 1974.
- 21 J. Dobbels, *Building a profession. A history of general contractors in Belgium (1870-1970)*, Brussel 2022.
- 22 De 'I' in IPAN stond voor de schrijfwerkkerij August Ingelbrecht & Cie., die in 1955 samen met haar 25 werknemers door Van Coillie werd overgenomen. 'PAN' was een verwijzing naar hun eigen wand- en moduleplafondsysteem bestaande uit metalen profielen en panelen.
- 23 J. Van Coillie, nakomeling bedrijfsleider Victor Van Coillie, geïnterviewd door auteur, 15 december 2022.
- 24 L. De Visch, schrijfwerkkerij IPAN, geïnterviewd door auteur, 13 februari 2023.
- 25 J. Van Coillie, 'De Bedrijfsleiding aan het woord: IPAN', *De Schakel* 1 (1962) 3.
- 26 J. Van Coillie 1998 (noot 19), 22.
- 27 'Le vitrage abondant dans la partie basse des façades permet aux ouvriers de s'inspirer de la beauté du paysage environnant, pendant l'exécution de leur tâche journalière.' W. Bresseleers, 'Usine Ipan à Stene/Ostende', *Architecture* 62 46 (1962), 179-80.
- 28 J. Van Coillie 1998 (noot 19), 22.
- 29 PVBA Van Coillie, *Bouwbedrijf Van Coillie, 50 jaar bouwen - dynamisch en merkwaardig*, Oostende 1969, 10.
- 30 H. Van Laere, aandeelhouder en werfleider, geïnterviewd door auteur, 1 oktober 2020; H. Van Laere, aandeelhouder en werfleider, geïnterviewd door auteur, 3 november 2020.
- 31 R. Gyselinck, archivaris Van Laere, geïnterviewd door auteur, 15 februari 2022.
- 32 Van Coillie 15 december 2022 (noot 23); G. Welvaert, secretaresse Van Coillie, geïnterviewd door auteur, 19 december 2022; Gyselinck 15 februari 2022 (noot 31).
- 33 Bresseleers 1962 (noot 27), 180.
- 34 Zie onder andere: M. Versichelen, *Verlaten beroepen? Oorzaken en achtergronden van het aanhoudend tekort aan arbeidskrachten in de bouwnijverheid*, Gent 1969.
- 35 Gyselinck 15 februari 2022 (noot 31).

- 36 L. Anné, schrijnwerker Van Laere, geïnterviewd door auteur, 12 januari 2022.
- 37 E. Edwards en J. Hart (red.), *Photographs objects histories. On the materiality of images*, London en New York 2004.
- 38 Gyselinck 15 februari 2022 (noot 31).
- 39 A. Blombäck en O. Brunninge, 'Corporate Identity Manifested through Historical References', *Corporate Communications. An International Journal* 14 (2009) 4, 410-411.
- 40 E. Gutheny en J. Brad, 'CEO Portraits and the Authenticity Paradox', *Journal of Management Studies* 42 (2005), 1057-1058.
- 41 Blombäck en Brunninge 2009 (noot 39), 410.
- 42 Van Laere 1 oktober 2020 (noot 30); Van Laere 3 november 2020 (noot 30).
- 43 W. Gibb Dyer, 'Culture and continuity in family firms', *Family Business Review* 1 (1988) 1, 18-20.
- 44 Gyselinck 15 februari 2022 (noot 31).
- 45 A. Monjaret, 'Les bureaux ne sont pas seulement des espaces de travail...', *Communication et organisation*, 21 (2002), 5.

J. ANGILLIS MA is historicus met een brede interesse in architectuur- en constructiegeschiedenis in combinatie met sociale en culturele geschiedenis. Hij is als promovendus verbonden aan de Universiteit Antwerpen. In zijn onderzoek *Building in a transforming society (1945-1985)*, onder begeleiding van Inge Bertels en Lara Schrijver, staan de uitvoerende actoren centraal.

THE COMPANY PREMISES AS PASSPORT

AN ANALYSIS OF THE COMPANY PHOTOS OF TWO POST-WAR BELGIAN BUILDING CONTRACTORS

JELLE ANGILLIS

In several academic disciplines that focus on (historical) building practice there is growing interest in building contractors and their employees. Their contribution and influence are increasingly the subject of research. After the Second World War the contractor's field of work was defined by productivity, specialization and industrialization, which profoundly altered the professional character of this branch of industry. Social developments and the prevailing idea of an all-encompassing welfare state triggered top-down and bottom-up changes in this traditionally highly cyclical sector. This fostered diversity in the contracting world, yet those diverse profiles and identities often remain unrecognized today. This is compounded by the fact that, unlike architects for example, the source material left behind by contractors and their employees is usually less informative and often fragmented.

This article seeks to demonstrate the potential of alternative source material by analysing company photos in order to better understand the profile and identity of two post-war Belgian contractors. During their existence, Van Coillie of Oostende (1919-1976) and Van Laere of Kruikebeke (1938-1989) amassed extensive collections of photographs, which were recently made accessible by the Flanders Architecture Institute (VAI). The focus of this article is on a series of photos from the 1960s and '70s depicting the headquarters of both companies. These company premises and buildings were the very heart of the businesses, which adopted a pragmatic or strategic design to reflect their profile and identity. The selected photos are compared with infor-

mation gleaned from a series of in-depth interviews with ex-employees in order to place the companies in their particular historical context.

The analysis is in two parts, the first of which focuses on the site, the company architecture and the implanting. This reveals information about the size and organization of the contractors, as well as about their company strategy and professional profile. For example, they used these elements to create a strong position in the building sector and in so doing cement their reputation. The second part analyses a few interiors of the 1961 Van Laere headquarters. A detailed visual examination reveals how these spaces reflected the internal organization and hierarchical structure and how Van Laere projected its company image both internally and externally. The pictures also chart the development of an organizational culture and a body of values and norms that in turn shaped the company identity. The company management, the internal organization and the social and local network in which the firms were embedded, consequently had a considerable effect on the position they occupied as individual players in building practice. The main finding from these two analyses is that these post-war construction players were highly diverse. A critical and biographical sketch in terms of activities, profile and identity is consequently a necessary starting point for a detailed analysis of their position and role within national and international post-war building practice. This article shows what a rich source photographic material can be in developing such a sketch.